

Kuningad, ordumeistrid ja piiskopid

KESKAEG

Lääne-Euroopa maaisandate üks eesõigusi oli mündiõigus (lad k *jus monetae*) – voli kehtestada väering, mündialus (kirjutada ette müntide kaal ja hõbedasisaldus) ja mündipilt ning saada rahalöömisest tulu. Liivimaal 12. sajandi lõpul oma raha veel ei löödud ja siin puudus mündiõiguslik institutsioon. Rahana tarvitati Saksamaal, Inglismaal ja Ojamaal (Gotlandil) vermitud münte. Ojamaast Novgorodini ulataval laial territooriumil loeti ühte hõbemarka neli rahamarka, mis tähendab, et arvestusühik oli neli korda odavam vastavast kaaluühikust.

Liivimaal muutus olukord 13. sajandil. Mündiõigus oli siin kõigil maaisandatel. Kroonitud peana evis seda Taani kuningas, riigivürsti privileegina kuulus mündiõigus Riia (alates 1207) ja Tartu piiskopile (alates 1225). Saksa ordu sai 1226. aastal mündiõiguse keiser Friedrichilt. Saare-Lääne piiskop deklareeris oma mündiõigust 1279. aastal. Kuramaal jagasid alates 1252. aastast mündiõigust Saksa ordu (2/3) ja piiskop (1/3). See maaisandate privileeg säilis keskaja lõpuni. Veel 1561. aastal väitis Riia peapiiskop Wilhelm von Brandenburg, kõneldes mündi muutmise õigusest: „... ainuüksi meie, ja mitte meie alamad, olemas varustatud keiserlike vabaduste ja regaalidega.“

Ühelgi keskaegse Liivimaa linnal pole mün-

diõigust kunagi olnud. Küll kasutasid linnad müntimisõigust (lad k *jus monetandi*), st vabadust isanda kehtestatud standardi alusel raha lüüa ja sellest vastavalt müntimisse tehtud investeeringutele vms ka tulu saada. Keskaja jooksul löödi raha Liivimaa eri keskustes: Taani kroon tegi seda Tallinnas; ordu Tallinnas, Riias, Võnnus (Cēsis), Klaipėdas (Memelis) ja hiljem kas Ventšpilsis või Kuldigas; Tartu piiskop Tartus; Saaremaa piiskop Haapsalus; Riia piiskop/peapiiskop Riias ja Kokneses, Kuramaa piiskop Klaipėdas. Ajuti kasutasid Riia peapiiskop ja ordumeister Riias mündiõigust ühiselt, milleks nad saavutasid kokkuleppe 1452. aastal Salaspilsis.

Algul vermiti Liivimaal ainult ühte nimiväärtust, penni, ja alati ühepoolse õhukese brakteadi kujul. Pealiskirjad niisugustel müntidel puuduvad, mistõttu nende määramisel saab toetuda vaid väga vähestele kirjalikele allikaile, ikonograafiale ja leidude topograafiale. Esimised mündid lasi Liivimaal vermida Riia piiskop Albert. Tulles 1211. aastal vastu Riias viibivate kaupmeeste soovile raha lüüa, määras ta, et 4½ marka siin valmistatavat raha peab kaaluma ühe Ojamaa kaalumarga. Riia müntide väärtus pidi olema sama, mis Ojamaa pennidel, mün-

dipilt aga erinev. Sama sätet kordas teiste sõnadega Rooma paavsti legaat Modena Wilhelm 1225. aastal. Niisiis võeti Riias eeskujuks Ojamaa kui Läänemere tähtsaima kaubanduskeskuse müntimisstandard ja -süsteem.

Riia esimesteks müntideks peetakse brakteaate, millel kujutatakse seisvat piiskoppi, rist vasakus ja sau paremas käes (ill. 60). Martinsala saarelt leitud 22 eksemplari keskmine kaal on 0,13 g, kuid peaaegu iga mündike on kaotanud umbes küm-nendiku oma massist. Seda arvestades võiks müntide norma-tiivne kaal olla 0,14–0,15 g. Et Ojamaal arvestati rahamarka 288 penni (= 8 ööri à 3 öörtugit à 12 penni), siis kaalunuks 4½ marka Riia münte umbes 188 grammi.

See aga pole tõenäoline. Ojamaa hõbemarga kaal 12.–13. sajandil pole kahjuks küll teada, kuid kindlasti oli see oluli-selt suurem. On kõneldud umbes 210-, viimasel ajal koguni 220-grammisest ja raskemastki margast. Lisaks ei saa välistada, et vaadeldaval ajal võis marga kaal muutuda. See teeb arvestuste tulemused Liivimaa mündialuse geneesi kohta mõnevõrra eba-kindlaks. Varaseim allikas, mis lubab välja arvestada Tallinna marga kaalu, pärineb alles 1282. aastast. Selle järgi kaalus Tallinna mark peaaegu täpselt 209 g. Sama allikas nimetab seda ühtlasi Rootsi (antud juhul tõenäoliselt Ojamaa) margaks. Kui nüüd ole-tamisi lähtuda umbes 209-grammisest kaalumargast, vastab Riia esimeste müntide kaal mitte enam 4½-, vaid juba 5-margasele mündialusele ($209/0,145/288=5,00$). Riia mark vastas 1305. aastal 8/9 Kölni margale ja kaalus seega ligi 208 g ehk ainult õige pisut vähem. Just see Riia marga kaal jäi püsima ja oli aluseks Liivimaa müntimisstandardile kogu hilisema keskaja jooksul.

Leidude topograafialet toetudes on Rootsi numismaati-kud esitanud hüpoteesi, et Riias võidi 13. sajandi alguses lüüa veel mõningaid seni Ojamaa omiks peetud münditüüpe, esmajoones niisugust, mille ruunikirjas pealiskiri nimetab kedagi Botulfi (ill. 61). Nende keskmine kaal (0,15 g) on pisut kõrgem kui Alberti rahadel. Kuid „Botulfi mündid“ erinevad Alberti omadest märgatavalt ja kuuluvad niihästi välimuse kui ka valmistustehnoloogia poolest kokku teiste Ojamaa mün-diseeriatega. Ka ei sobi Alberti 1211. aasta privileegi andmise kontekst ja sisu kokku üksiküritaja privaatse müntimisega. Kõik see lubab jätta „Botulfi müntide“ valmistuskoha esialgu lahtiseks.

Kui Taani kuningas Valdemar II lõi 1219. aastal tulevases Tallinnas eestlaste väge, hakkas ta kohe kivilinnust ehitama ja õige pea ka raha vermima. Erinevalt kodumaast, kus vermiti kahepoolseid münte, löid taanlased Tallinnas brakteaate, millel kujutatakse müüritorni risti ja lipu vahel (ill. 62). Mündid kaalu-vad keskmiselt 0,22 g, mis tähendab, et neid valmistati neli Taani

60. Riia piiskop Albert (1199–1229), Riia penn Pada kalmest (AM), d = 13 mm

61. 'Botulfi' münt Otepäält (TLÜ AT), d = 12 mm

62. Eestimaa hertsogkond Taani all, Valdemar II, Tallinna penn (u 1220) (TLÜ AT), d = 17 mm

63. Eestimaa hertsogkond Taani all, asevalitseja Andreas Sunesen (1219–1221), Tallinna penn (TLÜ AT), d = 17 mm

64. Riia piiskop Nikolaus (1231–1253), penn (GHC), d = 13 mm

65. Tartu piiskopkond (?), penn (13. sajandi keskpaik) (GHC), d = 12 mm

66. Tartu piiskopkond, penn (13. sajandi keskpaik) (GHC), d = 12 mm

67. Eestimaa hertsogkond Taani all, Tallinna penn (13. sajandi keskpaik) (HS), d = 12 mm

68. Riia kaupmeeskond (?), penn 13. sajandist (TÜ), d = 12 mm

69. Eestimaa hertsogkond Taani all, Tallinna penn (u 1265–1332) (GHC), d = 12 mm

70. Eestimaa hertsogkond Taani all, Tallinna penn (u 1265–1332) (AM), d = 12 mm

71. Tartu piiskopkond, penn (u 1260–1330) (AM), d = 12 mm

72. Tartu piiskopkond, penn (u 1260–1330) (GHC), d = 12 mm

73. Tartu piiskopkond, penn (u 1260–1330) (GHC), d = 12 mm

74. Tartu piiskopkond, penn (u 1260–1330) (GHC), d = 12 mm

rahamarka (à 240 penni) umbes 210-grammisesest Roskilde(?) kaalumargast. Kõik teadaolevad tornbrakteaadid on vermitud ühe ja sama mündempliga. Neid on avastatud ainult Põhja-Eestist, peamiselt Kostivere aardest (107 tk). Nähtavasti kasutas oma mündiõigust Tallinnas ka Taani esimene sinne asehaldur (1219–1222), Lundi peapiiskop Anders Sunesen, lastes vermita ristatud piiskopisaua ja mõõgaga penne samal mündialusel nagu kuningas (ill. 63).

Nii Riia kui ka Tallinna esimesi münte löödi vähe ja neile järgnes lühem või pikem vaheaeg. Riias jätkas müntimist 1230.–1250. aastatel piiskop Nikolaus, kes vermis kuusirbikujulist mitrat kandva piiskopi kujutisega brakteate (ill. 64). Tänu tähelepanuväärsele Riia Peldu tänava aardele on neid teada kolm alatüüpi, millest nooremaid eristavad vanimast vastavalt mitra kohale lisatud üks ja kolm punkti. Vanim alatüüp keskmise kaaluga 0,14 g näib olevat järginud veel Alberti-aegset viiemargast mündialust, kuid hiljem langes Nikolause müntide keskmine kaal umbes 0,125 grammini.

13. sajandi keskpaiku või pisut hiljem näib piiskoplik müntimine Riias olevat pikemaks ajaks katkenud. Pole küll välistatud, et Riias on loodud ka haruldased mündid, millel piiskop hoiab paremas käes sau ja vasakus piiblit (ill. 65). Kuid tõenäolisemalt on need siiski tehtud Tartus, kus müntimine algas 13. sajandi keskpaiku. Kindlamini pärineb Tartust teine umbes samaaegne münditüüp, millel piiskop kannab kahesarvelist pikkade paelte ehk pendiiliatega mitrat (ill. 66). Mõlema münditüübi keskmine kaal on enam-vähem sama (0,11 g) ja Nikolause müntide omast märgatavalt väiksem.

Lisaks on eeskätt Riias, aga ka mujalt Lätist ja Eestist leitud kroonitud pead kujutavaid rahasid, mille valmistaja on seni selgusetuks jäänud. Mündipildi järgi saab eristada kahte või isegi kolme erinevat „käekirja“ (ill. 67–68), kusjuures Riias avastatud mündid on vermitud äärmiselt robustselt. Pisut erineb ka müntide keskmine kaal, mis Riia variandil on ligi 0,12 g, Eesti omadel aga vaevu 0,10 g. Müntijatena võivad kõne alla tulla niihästi Riia kaupmehed kui ka

Taani kuningale kuulunud Tallinn, ent tõenäoliselt mõlemad.

Müntide kaalu vähenemine Liivimaal polnud juhus. Millalgi 13. sajandi teisel veerandil(?) oli Ojamaal toimunud mündihalvendus, mille tulemusel hakati hõbemargast valmistama kuus marka penne. Nähtavasti järgisid seda mündialust juba piiskop Nikolause hilisemad mündiseeriad ja Riias loodud kroonitud peadega brakteaadid, kuid Tartus ja Tallinnas kahandati müntide kaalu 13. sajandi keskel veelgi enam.

Tallinnas korrastas müntimist Eestimaa emanda Margrete Sambori 1265. aasta privileeg, mille järgi margast* puhtast hõbedast tuli lüüa 6¼ marka münte. Tavalisest 15-loodisest hõbemargast tuli seega umbes kuus marka münte ja niisugune oli hõbemarga ja rahamarga vahekorra ka igapäevastes arvestustes. Nähtavasti just nüüd ilmus Tallinna pennidele kuningavõimu sümbol kroon. Kroonbrakteate võib eristada mitu alatüüpi, kuid sisuliselt on neid vaid kaks – punktiga krooni all ja ilma (ill. 69–70). Nad kaaluvad keskeltläbi 0,12 g. Kroonbrakteate vermiti tõenäoliselt 1332. aastani, mil suri Taani kuningas Christopher II ja Taani jäi ligi aastakümneks ilma kuningata, Tallinn aga mündihärrata. Seda kinnitab ka Tallinna 1312.–1360. aasta arveraamatu analüüs, mille järgi müntides väljendatud tehingute osakaal vähenes 1330. aastatel drastiliselt.

Tartu müntidele kinnistus ristatud mõõga ja võtme motiiv (piiskopkonna kaitsepühakute Peetruse ja Pauluse atribuudid) arvatavasti 1260. aasta paiku või pisut varem. Erinevalt Tallinnast lubavad mitmesugused lisamärgid ning mõõga ja võtme asend tuua Tartus välja üle 20 erineva alatüübi (ill. 71–74). Ühtlasi tõusis müntidekaalkasiin ja küündis keskmiselt 0,13 grammini. Et Tallinna ja Tartu brakteaadid esinevad aaretas enam-vähem üheaegselt, pidi ka Tartus nende valmistamine katkema 1330. aasta paiku. Ei Tallinnas ega Tartus ei sõltunud mündi kaal selle alatüübist. Samuti esinevad ühe linna müntide erinevad alatüübid

* Hõbemark jagunes 16 loodiks à 4 kvintinit à 4 penni.

75. Saare-Lääne piiskopkond, Haapsalu(?) penn, 13. sajandi lõpp – 14. sajandi algus (TLÜ AT), d = 11 mm

76. Saksa ordu Riias, penn, 13. sajandi lõpp – 14. sajandi algus (TLÜ AT), d = 11 mm

77. Liivimaa ordu ja Kuramaa piiskop, Klaipeda penn (alates 1252) (HS), d = 15 mm

reeglina koos ühes ja samas aardes. See välistab võimaluse, et alatüübi muutmisega on kaasnud *renovatio monetae*, vana raha kohustuslik ümbervahetamine uue vastu vms.

Tallinna ja Tartu isandate kõrval kasutasid 13. sajandi lõpul ja 14. sajandi algul oma mündiõigust Saare-Lääne piiskop arvatavasti Haapsalus (ill. 75) ja Saksa ordu Riias (ill. 76), kuid ajuti ja väga tagasihoidlikus mahus. Mõlemad järgisid nähtavasti kuuemargast mündialust, mis Haapsalus peegeldub ka kohalikus õiguskodeksis.

13. ja 14. sajandi Riia ja Tallinna arveraamatud nimevad mitmesuguseid erinevaid marku: *marca argenti*, *marca argenti puri*, *marca argenti Rigensis*, *marca argenti in denariis*, *marca argenti in numero denariorum*, *marca Rigensis*, *marca denariorum*. Nende lähem analüüs näitab, et valdavalt on tegemist Riia kaalumarga (tavapärase puhtusega) hõbedaga, mis võis olla väljendatud niihästi kaaluhõbedas (kangides vms) kui ka müntides. Sellest erineb vaid termin *marca denariorum*, mis tähistas kuus korda väiksemat rahamarka ja millesse arvestati 8 ööri ehk 24 öörtugit ehk 288 penni (vt tabel).

Lisaks algas juba 1250. aastatel müntimine Kuramaal Klaipedas (Memelis) (ill. 77). Algul jagasid mündiprivileegi siin ordu ja piiskop, aga 14. ja 15. sajandil määras mündiasju juba ordu üksi. Müntide kaal, mis on oluliselt suurem kui mujal Liivimaal ja kõigub vahemikus 0,18–0,28 grammi, viitab Saksa ordu mündialusele. Ka Kuramaa müntide pilt (rist kuulikestega vinklites) kannab vaid ordu sümbolikat. Kuivõrd Kuramaa piiskop tegelikult müntimisel osales, selle kohta andmed puuduvad. Et 1328. aastal läks Klaipeda Preisi ordu valdusse ning 1422. aastal katkes maismaasild Preisi- ja Kuramaa vahel, siis võiksid hilisemad Kuramaa rahad olla valmistatud hoopis mõnes Kuramaa ordukeskuses – Ventspilis või Kuldigas. Kui kaua müntimine Kuramaal kestis, pole teada. Mujal Liivimaal need rahad ei käibinud.

Et Riias oli müntimine 13. sajandi keskel katkenud, rahuldasiid Tartu ja Tallinna brakteaadid pikka aega ka Riia rahakäibe vajaduse. Nagu Tallinnaski, arvestati Riias ühte hõbemarka kuus rahamarka. Lisaks hakkas Riias 14. sajandi algul levima Lübecki rahaarvestus. Ka Lübeckis oli peamiseks rahaühikuks mark, mis jagunes 16 killingiks à 12 penni. Infatsiooni tulemusena mahtus Lübecki killingeid 14. sajandi algul Riia kaalumarka algul 32 ja hiljem juba 36 tk.

Et viimane arv sobis hästi Liivimaa rahaarvestuse ülejäänud ühikutega, jäi ta siin püsima ka hiljem. Killingi juurdmist siin toetas asjaolu, et müntimise katkedes Liivimaal 1330. aastatel maale voolanud võõrad mündid pärinesid ees-

kätt Põhja-Saksa nn vendilinnadest – Lübeckist, Hamburgist, Mecklenburgist jm. (ill. 78–79). Nii täienes Liivimaa algselt skandinaaviapärase rahasüsteem uue arvestusühiku, Lübeckist pärit killingiga. Mark jagunes Liivimaal 36 killingiks kogu keskaja vältel ning kauemgi (tabel).

Ühtlasi kogusid Liivimaal populaarsust alates 1340. aastatest (?) Visbys vermitud põhjamaade esimesed suuremad kahepoolsed hõbemündid, mis kandsid öörtugi (Liivimaal artigi) nime, kaalusid algselt pooleteise grammi ringis ja võrdusid 12 penniga (ill. 80). Kuid 1361. aastal vallutas Taani kuningas Valdemar IV Visby ja pani selle kodanikele peale raske kontributsiooni. See asjaolu pidi kindlasti mõjutama Liivimaa rahaga varustamist. Ühtlasi hakkas kasvama Liivimaa linnade osatähtsus Hansa poliitikas.

Pole juhus, et ordumeister Arnold von Vietinghoff (ametis 1360–1364) hakkas Visby öörtugite eeskujul vermima Tallinnas oma artigeid (ill. 81). Uue mündisordi kaugemaks eeskujuks olid Inglise sterlingid, mille mõjule viitavad muu hulgas artigit tagaküljel kujutatud risti vinklitesse asetatud kolm kuulikest. Nagu reedavad linna arveraamatud, investeerisid ordumeister ja magistraat Tallinna mündlasse kumbki 1000 marka. Seejuures käsitati ordumeistri osamaksu tegelikult laenuna, mille linn pidi tagasi maksma (võlg sai tasa alles 1412. aastaks). Müntimisega tehti algust tõenäoliselt 1363. aastal.

Oma artigeid tahtis lüüa ka Tartu piiskop Johannes I von Vyffhusen, kuid tema pörkas seejuures ordu vastuseisule. Tüli jõudis viimaks paavsti ette, kes jaanuaris 1365 otsustas ordu õigusrikkumise ja piiskopi rõhumise eest manitseda lasta. Asjade käik jääb segaseks, kuid münditemplite analüüs näitab, et piiskop oli kas meelitanud enda juurde Tartusse tööle ordu müntmeistri või tellinud tema käest Tallinnast endale münditempleid. Ordu jällegi polnud huvitatud konkureerivast rahalöömisest ega tunnistanud piiskopi mündiõigust. Kuid nagu Johannes I von Vyffhuseni artigit olemasolu näitab, jäi piiskopi tahe peale (ill. 82). Tõenäo-

78. Lübecki penn,
14. sajand (GHC),
d = 15 mm

79. Hamburgi penn,
14. sajandi
keskpaik (GHC),
d = 15 mm

80. Visby öörtug (goot) (alates 1340. aastatest)
(GHC), d = 19 mm

81. Liivimaa ordu, Tallinna artig (u 1363–1395)
(GHC), d = 18 mm

82. Tartu piiskop Johann I Vyffhusen (1346–1373), artig (alates u 1364/1365) (GHC), d = 19 mm

83. Liivimaa ordu, Tallinna seestling (alates 1398) (HS), d = 10 mm

84. Liivimaa ordu, Tallinna lübische (14. sajandi lõpp – 15. sajandi algus) (GHC), d = 13 mm

85. Tartu piiskopkond, penn (u 1360–1370. aastad) (HS), d = 10 mm

liselt alustas ta müntimist umbes samal ajal kui ordumeister Tallinnas või õige pisut hiljem. Ka tema artigite esikülje kujundus, täpsemalt sinna paigutatud piiskopi rinnakuju, jälgendab äratuntavalt sterlingeid.

Nagu näitab aarete koosseis, ringlesid Liivimaal esialgu kõrvuti niihästi Tallinna, Tartu kui veel ka Visby mündid. Kõikide nende kaal (1,2–1,3 g) ja hõbedasisaldus (50–55%) oli tollal enam-vähem ühesugune. Margast hõbedast löödi umbes kaks marka münte. Niisiis sisaldas mark artigeid poole vähem hõbedat kui kaalumark. Seega ei saanud vana rahaarvestus (mark hõbedat = 6 mündimarka) enam püsima jääda. 14. sajandi teisel poolel muutus hõbe-marka arvestatava raha hulk (144 öörtugit või ka 36 killingit ehk 48 ööri) pikkamööda uueks, varasemaga võrreldes nominaalselt kuus korda suuremaks arvestusmargaks (tabel). Kuid sisuliselt oli tegu mündihalvendusega.

Visby öörtugid kadusid Liivimaal kasutuselt enamjaolt alles 1390. aastatel, tõenäoliselt seetõttu, et kohaliku münditoodangu kasvunud mahust piisas rahakäibe vajaduste rahuldamiseks. Oma osa võisid siin mängida ka poliitilised sündmused. 1398. aastal vallutas Saksa ordu Visby ja hoidis seda enda käes kümme aastat. Seoses sellega ning sajandivahetusel teravnenu hõbedakriisi tingimustes võis müntimine seal mõneks ajaks taas katkeda. Liivimaal korjati vanad ja head öörtugid ringlusest välja ning maeti maha või sulatati ümber. Mis puutub eelpool nimetatud Põhja-Saksa brakteatidesse, siis hõbedasisalduse pideva vähenemise tõttu keelati nende käibimine Liivimaal juba 1370. aastatel. Ainult haruharva pärast seda leidub neid siinsetes aaretes märkimisväärsel hulgal.

Artigite kõrval vermiti ka väiksemaid nominaalväärtusi. Tallinnas olid neiks alates 1363. aastast Pommeri *vinkenaugē*de eeskujul tehtud *seestling*id (=1/6 artigit) (ill. 83) ja 1390. aastatest Lübecki kahepoolseid penne jälgendavad *lübische*d (=1/3 artigit) (ill. 84). Tartus valmistati juba alates piiskop Johannes I Vyffhuseni ajast ühe- ja kahepoolseid penne, mis aja jooksul muutusid peaaegu vaskseiks (ill. 85), ning ala-

tes umbes 1400. aastast samuti *liibische*’id. 14. sajandi lõpuks oli Liivimaa mündisüsteem oma mitme erineva nimiväärtusega üks Läänemere piirkonna arenenumaid.

Et Liivimaal oma väärismetalli polnud, tuli hõbe osta välismaalt. Raha valmistamine oli keerukas protsess, millega kaasnesid paratamatud hõbedakaod. Lisaks tuli tasustada ja ülal pidada müntla personali. Mida väiksem oli valmistatav rahaühik, seda rohkem kulus selle tegemiseks tööd ja seda kallim oli raha omahind. Peale selle tahtsid ju müntmeister, raad ja maaisand saada ka teatavat tulu. Kõik see kokku tähendas, et rahapajast ei läinud hõbedat müntidena iialgi nii palju välja, kui seda toorainena sisse tuli. Oma kaotuse kompenseerimiseks oli tarnija sunnitud hõbedat hinda tõstma, see omakorda muutis müntla töö aga ebarentaabliks. Järelikult tuli tõsta valmistatavate müntide hulka, st vähendada nende kaalu või hõbedasisaldust.

Nõnda ei võinud uute müntide kvaliteet kuigi kaua püsida. Algul piiskoplikus Tartus ja selle eeskujul ning ordumeistri korraldusel Tallinnas alandati 1390. aastal artigit kaalu. 1390. aastate keskel sai Tartu piiskopist Dietrich III Damerowist orduvastase koalitsiooni juht ja Liivimaal terendas ees kodusõda. Nähtavasti seoses sõjaliste ettevalmistustega vähendasid mõlemad maaisandad 1395. aasta paiku tunduvalt ka müntide hõbedasisaldust. Eristamaks uusi artigeid varasematest, lisati mõlema keskuse müntidele nüüd tunnusmärk – rõngake, mis Tallinnas paigutati orduvapi kohale, Tartus piiskopkonna vapi alla (ill. 86). Tallinna finantsolukord paranes ajutiselt 1397. aastal, kui linn laenas rüütel Jacob Abrahamsonilt 1000 Riia marga väärtuses hõbedat. Mõnda aega löödi siin uuesti paremat raha, mida tähistati jämeda ristiga orduvapil (ill. 87). Samal ajal taastati ka Tartu artigit endine hõbedasisaldus. Võimalik, et see toimus ordumeistri nõudmisel, kes oli piiskopi 1396. aastal alistuma sundinud.

Kuid üleeuroopaline hõbedanälg tõstis 15. sajandi alguses hõbedat hinda kõikjal, k.a Liivimaa. Et muutunud olukorras toime tulla, löödi Tartus nüüd peamiselt odavamast mündisorti,

86. Liivimaa ordu, Tallinna artig (u 1395–1398) (GHC), d = 18 mm

87. Liivimaa ordu, Tallinna artig (u 1398–1407/1408) (GHC), d = 18 mm

88. Liivimaa ordu, Tallinna artig (u 1407/1408–1415) (GHC), d = 17 mm

89. Liivimaa ordu, Tallinna artig (u 1417–1420) (GHC), d = 17 mm

90. Novgorodi denaga (alates 1420) (GHC), laius 17 mm

91. Pihkva denaga (alates u 1425) (GHC), h = 18 mm

92. Liivimaa ordu, Tallinna killing (1422–1449) (HS), d = 20 mm

93. Tartu piiskop Dietrich IV Resler (1413–1441), killing (alates 1422) (GHC), d = 20 mm

94. Riia peapiiskop Johannes VI Ambundi (1418–1424), Riia killing (alates 1422) (GHC), d = 19 mm

lībische'id. Selle kõrval oldi nii Tallinnas kui ka Tartus 1407. aasta paiku sunnitud taas märgatavalt vähendama artigite hõbedasisaldust. Rõnga asemel tähistati need siitpeale kuusirbiga (ill. 88). Nagu ikka, oli Tartu raha halvem kui Tallinnas. Kujunenud olukorras käskis ordumeister 1415. aastal müntimise kogu maal täiesti peatada. Tallinnas nii toimitigi, kuid Tartu piiskop, isand

oma riigis, naabri sooviavaldusele mõistagi ei reageerinud. Ta jätkas madala hõbedasisaldusega *lībische*'te löömist, mistõttu ordumeister ähvardas Tartu mündid oma valdustes koguni ära keelata. Maaisandate kohtumisel Pikasillal lepiti küll müntimise peatamises kokku, kuid taas ei järginud Tartu piiskop kokkulepet. Peale *lībische*'te lasi ta valmistada ka uusi ja halvemaid artigeid. Nii

ei jäänud ordumeistril üle muud, kui lubada juba 1416. aastal ka Tallinnas *lübische*'id, 1417. aasta alguses aga ka artigeid lüüa. Kuusirp neil müntidel pöörati paremalt vasakule. Margast hõbedast tuli nüüd juba viis marka artigeid (ill. 89).

Nii oli artig mõne aastakümne jooksul halvenenud algusaegadega võrreldes umbes kaks ja pool korda. Veel suurema inflatsiooni tegi läbi *lübische*. 1417. aastal ilmus kusagilt ordumeistri juurde keegi sell, kes lubas lüüa margast hõbedast koguni 20 marka münte. Nii hulluks asi siiski ei läinud, kuid Tallinna viimaseid *lübische*'id tehti analüüside andmeil hõbemargast tööpoolest kuni 14–15 marka. Halb raha tähendas hindade kiiret tõusu ja elukvaliteedi märgatavat langust kindlaksmääratud suurusega sissetulekuist elatuvate ühiskonnakihtide, eeskätt ilmaliku ja vaimuliku aadli jaoks. Seetõttu otsustasid Liivimaa maaisandad taastada raha headuse enam-vähem selle algusaastate tasemel. Reformi sissejuhatuseks katkestasid nad alates 1420. aasta jaanipäevast müntimise kogu maal kaheks aastaks. Korraldusest üleastujaid ähvardas elust ja varast ilmajäämine.

Liivimaa mündinduse arengud avaldasid suurt mõju ka nendega tihedates kaubasidemetes olnud Loode-Venemaa keskuste majanduselule. Oma raha puudumisel levisid Novgorodis ja Pihkvas laialdaselt Tallinna ja Tartu artigid ja *lübische*'d (*artugi, lobtsõ*), mis 1410. aasta paiku pandi koguni ametlikult käibima. Aga ka Novgorodi rahaühikud ja -arvestus said Liivimaal tuttavaks. Sealjuures andsid liivimaalased Vene nominaalidele oma nimetused. Grivna ehk rubla, pulgakujuline hõbedakang, mis Novgorodis kaalus keskmiselt 196–197 g, oli hansakaupmeeste jaoks oma kuju järgi lihtsalt hõbedatükk (*stuck sulvers*). Rublasse arvestati 15. sajandi algul 13 nahkmarka (*mark schin*), mis tegelikult oli arvestusgrivna. Too hõlmas 28 nn nugisepead (*marthoubte, mordki*), mis vastasid tollal tõenäoliselt Liivimaa artigitel. Liivimaa müntide kiire halvenemine ja nende vermimise lõpetamine sundis venelasi võõrast rahast peagi loobuma. 1420. aastal Novgorodis ja arvatavasti 1425. aastal Pihkvas kõrvaldati artigid ja *lübisc-*

he'd käibelt ning hakati vermima oma hõbedasi dengasid (ill. 90–91). Seoses sellega muutus hõbedatükk ehk rubla pikkamisi 216 denga koondmõisteks, nahkmarka aga hakati arvestama 14 dengar (*denninge*).

Liivimaal liikusid asjad esialgu plaanipäraselt. 1422. aasta pärtlipäevaks (24. augustiks) kutsuti müntimisasjus kokku eriline ülemaaline nõupidamine. Selleks puhuks lasi ordumeister Tallinnas valmistada prooviks paar marka kahe erineva hõbedasisaldusega münte, mille põhjal valik teha. Võnnus peetud maapäeval võtsid maaisandad viimaks vastu otsuse hakata alates 1422. aasta mihklipäevast (29. septembrist) valmistama uusi artigeid. Uued mündid pidid sisaldama 8 loodi ehk 50% hõbedat ja kaaluma umbes 1,26–1,27 g ehk olema ligikaudu sama kaalu ja prooviga nagu Liivimaa esimesed artigid. Uus mark pidi olema väärt sama palju nagu kolm vana marka artigeid, st uus raha pidi vanast olema kolm korda kallim. Nagu eespool nägime, olid artigid tegelikult halvenenud mõnevõrra vähem, kaks ja pool korda. See tähendab, et mündireformiga kavatseti saada ka lisatulu.

Vastavalt Võnnu maapäeva otsusele algaski töö Tallinna rahapajas juba 30. septembril 1422. Eristamaks uut artigit vanast, pikendati mündi reversil ristihaarasid, nii et need jagasid mündi ringkirja neljaks, just nagu Preisi uut ja headel killingitel (ill. 92). Kuid tallinlased ei järginud maaisanda korraldust just meelsasti ja katkestasid rahalöömise juba sama aasta jõuluks. Nagu ilmneb ordumeistri kurjast reaktsioonist, pandi ootused ilmselt mündi kergemaks muutmisele, kuid seda lootust ordumeister neile ei andnud. Tõenäoliselt mihklipäeva paiku alustas uute müntide löömist ka Tartu piiskop (ill. 93). Lisaks käivitati üle pika aja jälle Riia peapiiskopi rahapaja, kus müntimine algas täpselt ettenähtud päeval, 29. septembril 1422 (ill. 94). Ka siin finantseerisid maaisand ja raad müntimist ühiselt, kulud ja tulud tuli jagada pooleks.

Sellega ei olnud reform veel lõppenud. Järgmine samm astuti 1424. aastal Valga maapäeval, kus sätestati, et talumees peab oma rahalised kohustused siitpeale tasuma uues rahas. Ühtlasi

pidi uus artig võlgu tasudes võrduma **kolme vana artigi** või **nelja vana lübische'ga**. Sellega tõsteti talurahva maksukoorem realselt kolme-neljakordseks. 1426. aasta Valga maapäeval otsustasid maaisandad lisaks uutele artigitele hakata edaspidi valmistama šerfe (ill. 95), mis pidid asendama vanu seestlinge (= 1/6 artigit), ja uusi *lübische'*id (= 1/3 artigit), mida seejärel hakati kutsuma *verken'*iteks või lihtsalt pennideks. Vana raha käibimine pidi lõppema 10. märtsiks 1426, kuid nagu dokumendid ja aardeleiud näitavad, püsis see kasutusel mõnevõrra kauem.

Sellega oli mündireform formaalselt lõpetatud. Ühtlasi vormistati maaisandate mündiliit, mis mitteametlikult oli eksisteerinud varemgi, õieti juba 13. sajandist, mil võeti omaks Ojamaa mündialus ja -süsteem. Kuid algusest peale oli uus raha esile kutsunud kaupmeeskonna, st linnade ägeda vastuseisu, mis jätkus ka hiljem. Asi oli selles, et järsult kasvanud rahalisi kohustusi said talupojad täita ainult ühel viisil – müües oma saadusi kallimalt ehk kolme-neljakordse hinna eest. See omakorda tähendas siseturule, kaugemas perspektiivis aga ka välismaale müüdavate kaupade hinna järsku tõusu. Niisugust kaupa poleks olnud võimalik välismaal ilma kahjumita turustada.

Seetõttu tegid linnad kõik endast sõltuvalt, et jääda vana mündi juurde. Ning kui läbirääkimised maaisandatega ei aidanud, mindi teist teed. Nimelt kasutati ära säte, et uus artig pidi olema neli korda rohkem väärt kui vana (seda küll vaid väljendatuna *lübische'tes*). Reformieelses mündisüsteemis vastas 4 vana artigit arvestuskillingile. Nõndap hakkasidki linnad maaisandate korduvatele keeldudele-käskudele vaatamata kutsuma uusi artigeid killingiteks ning vastavalt ka hindama. Liivimaal kujunes välja kaks paralleelset arvestusmarka: uus ja kallim, mis sisaldas 144 uut artigit, ning vana ja neli korda odavam, millesse loeti 36 uut artigit ehk killingit. Laiemalt jäi igapäevases elus kehtima ning võitis lõpuks kogu Liivimaal vana, 36-killingiline mark, kuna uut marka kasutasid omavahel peamiselt aadel ja maaisandad. Mõnevõrra lihtsustus ka rahaarvestus (tabel). Seeläbi

muutus kavandatud mündiparandus tegelikult järjekordseks mündihalvenduseks, sest margast hõbedast tuli raha nüüd juba üle 9 marga.

Talumees, kes pidi maksud isandale tasuma uutest ja kallites markades, linnaturul aga sai oma kauba eest hinda vanades ja odavates, sattus nüüd eriti raskesse olukorda. Asi läks nii hulluks, et Harju- ja Virumaa talupojad hakkasid 1429. aasta kevadel Tallinnast ambusid, mõõku, odasid jm relvi ostma ning valmistusid ülestõusuks. Nende rahulolematust oli suunatud eeskätt mõisnike ja mõisavalitsejate, st maksukoormuse tõusu vastu. Ordumeister, kes samal ajal Eestis viibis, käsitas asja mõistagi teisipidi. Toetudes talupoegade kaebustele, süüdistas ta hoopis Tallinna raadi väärarahaarvestuses. Relvade müük talumeestele keelati karmi karistuse ähvardusel, ülestõusu ei tulnud. Elukalliduse kiire tõus sel ajal näitab, et talupoegadel õnnestus tõsta oma saaduste hindu vajalikul määral ja enamgi.

Euroopa hõbedakriis saavutas oma tipu 1440.–1460. aastatel. Raha lihtsalt polnud enam millestki teha. 1448. aastal tõusis marga hõbeda hind Tallinnas 10 Riia margale, mis muutis killingite edasise valmistamise võimatuks. Kui 1449. aastal löödi Tallinnas killingiteks 100 marka hõbedat, tähendas see 50 Riia marka kahjumit ning nende löömisest loobuti pikemaks ajaks. Ka mujal Liivimaal katkes killingite vermine 15. sajandi keskpaigaks. Tartu piiskopi Bartholomäus Sawijerwe (ametis 1441–1459) killingid on väga haruldased, järgmised piiskopid Helmich von Mallinkrodt (ametis 1459–1468) ja Andreas Peper (ametis 1468–1473) aga löid ainult penne ja šerfe (ill. 96-97). Sama tegi Riia peapiiskop Silvester Stodewescher (ametis 1448–1479). Et vahetusraha puudust kuidagi leevendada, halvendati veelgi väiksemat mündisorti, penni, mida lõpuks valmistati kaalumargast hõbedast 13 Riia marka. Samal ajal šerfid muutusid päris vaskseiks. Kuid ka pennide valmistamine näib vähemalt Tallinnas olevat 1465. aastal katkenud.

Uus majandustõus algas Euroopas 1470. aastatel ja jõudis peagi ka Liivimaale. Killingite valmistamise taastas Liivimaal ordumeister Bernd von der Borch

95. Tartu šerf Dietrich IV Resler (1413–1441), penn (alates 1426) (GHC), d = 12 mm

96. Tartu piiskop Bartholomäus von Sawijerwe (1441–1459), šerf (GHC), d = 12 mm

97. Tartu piiskop Andreas Peper (1468–1473), penn (GHC), d = 13 mm

98. Ordumeister Bernd von der Borch, Riia killing u 1479–1481 (GHC), d = 20 mm

99. Liivimaa ordu, Tallinna killing pärast 1480/1481 (GHC), d = 20 mm

100. Tartu piiskop Johannes II Bertkow (1473–1485), Tartu killing (GHC), d = 20 mm

arvatavasti 1479. aastal Riias (ill. 98). Aasta-paar hiljem järgis tema eeskuju Tallinn (ill. 99). Ka Tartus hakkas piiskop Johannes II Bertkow pennide-šerfide kõrval taas vermima killingeid (ill. 100). Hõbeda kõrge hinna juures tuli muidugi jälle halvendada nende mündi-

alust, killingeid löödi kaalumargast hõbedast nüüd umbes 16 Riia marka. Võimalik, et alles nüüd taastus Tallinnas ka pennide valmistamine halvemal mündialusel. Uute pennide pealiskirjades asendati vahemärkideks olnud ristid tärnidega.

Samal ajal, 1479. aastal, suri Riia vana peapiiskop Silvester Stodewescher ja uue peapiiskopi valimise ümber puhkes suur tüli. Nähtavasti vastuolude tõttu Riia linnaga (Riia rahapaja paiknes linnas, mitte ordulossis), viis ordumeister oma müntimise 1481. aastal üle Võnnusse. Seal jätkus müntimine ka järgmiste ordumeistrite Johann Freitag vom Loringhofe (ametis 1483–1494) ja Wolter von Plettenbergi (ametis 1494–1515) ajal (ill. 101). Riia linn sai peapiiskop Stephan Grubelt tolele laenatud vaha ja raha vastu ainuõiguse müntida ning löi iseseisvalt raha kohaliku kiriku (*ecclesia*) ja enda nimel aastail 1485–1490 ning toomkapiitli vapi all 1495–1497 (ill. 102–103). Alles alates 1497. aastast said peapiiskop ja ordumeister Riias taas müntima hakata. Kuid hõbeda hind jõudis uuele mündialusele varsti järele ja 1505. aasta paiku tuli müntimine Liivimaal taas katkestada.

Järgmist rahauuendust valmistati ette juba põhjalikumalt. Läbirääkimised algasid 1512. aastal ja nähtavasti 1514. aastal kutsuti välismaalt Liivimaale mündiasjade ekspert, kelleks osutus munk ja kannuvalaja, hilisem tuntud Riia kirjamees Burkhard Waldis. Waldis andis nõu hakata lööma uusi mündisorte – veeringuid (veerandmargalisi), dreilingeid (3-killingilisi) ja killingeid. Dreilingite vermisega tehtigi algust, kuid see lõpetati peagi (ill. 104). Muus osas võeti Waldise nõu kuulda. 1515. aasta jaanuaris kehtestati Riias Liivimaa uus mündimäärus, mis sätestas, et peenraha (killingite ja pennide) kõrval tuli esmakordselt hakata vermima ka veeringut (= 9 killingit) (ill. 105–106). Et selleks ajaks maksis kaalumark hõbedat, mis liiati polnud päris puhas, 15–16 Riia marka, siis nähti uutele müntidele ette ka uus ja halvem mündialus. Kaalumargast puhtast hõbedast tuli valmistada nüüd 19,5 marka veeringuid, 18,6 marka killingeid ja 22,9 marka penne. Tagamaks rahapajade häireteta varustamist, kohustati kaupmehi müüma pool oma hõbedast müntlatesse sundhinnaga – 17 Riia marka kaalumarga eest.

Kuid sellest oli vähe abi. Kõrval asuv suur Vene turg ahvatles kaupmehi soodsamate hindadega. Et Venemaal hõbedaleiuukohti ei

teatud, sõltus idanaaber täielikult väärismetalli sisseveost, see aga toimus läbi Liivimaa keskuste. Algas kaupmeeste võitlus hõbeda kohustusliku müüginähtavasti vähendamise eest ja juba 1516. aastal alandatigi see kolmandikuni müüdavast üldkogusest. Kuid nii see kui ka järgnevad, müüginormi veelgi vähendavad maaisandate määrused jäid paberile – väärismetalli turgu kontrollida nad ei suutnud. Lisaks kallines hõbe kiiresti üle ettenähtud normi. Tallinnas tuli killingite ja veeringute valmistamisest loobuda juba pärast esimest reformiaastat, Tartus suudeti veeringuid lüüa 1516., Riias 1521. aastani. Jätkus ainult pennide vermisimine, mille eest aga hakati veeringuid kokku ostma ja nood kadusid käibelt.

Kohaliku raha puudusel tulid 1520. aastatel ringlusse võõrad mündid Rootsist, Leedust, Taanist ja Preisimaalt (ill. 107–108). Lisaks sai Tallinna bürgermeister Jacob Richerdes Rootsi kuningalt Gustav I Vasalt tasuks laenu eest müntimiskontsessiooni Soomes Turus. Alustanud seal 1523. aastal tööd, kolis ta olude sunnil 1524. aastal Tallinna, kus jätkas Soome kaitsepühaku Henriku nimega võõraste rahade löömist (ill. 109). Mingil kombel sattusid need ka Eestis ringlusse ja kutsusid esile ordumeister Wolter von Plettenbergi tõsise pahameele. Ebaseaduslik rahatootmine lõpetati ja bürgermeister pääses hädavaevu surnuks keetmisest, mis oli valerahategija tavapärase karistus.

Alles 1525. aasta Volmari (Valmiera) maapäeva otsus veeringute kursi tõstmise kohta üheksalt killingilt kümnele lubas nende löömist mõnda aega jätkata. Selle kõrval vermiti ka penne. Välismaa müntide käibimine keelustati. 1531. aastal alustati Tallinnas ja Tartus salaja uute ja halvemate killingite ning pennide vermisemist. Ordumeistri reageering sellele oli algul eitav, kuid 1532. aasta Volmari maapäeval suutsid linnad maaisandatele oma tahte peale suruda. Margast hõbedast hakati nüüd valmistama 28 Riia marka killingeid ja 29 marka penne (ill. 110). Kuid halvem vahetusraha ajendas ärimehi selle eest jälle veeringuid kokku ostma ja nii tõstis ordumeister nende kursi sama aasta sügisel 12 killingile. Seega sai veerandist margast nüüd

101. Ordumeister Johann Freitag vom Loringhofe (1483–1494), Vönnu killing (GHC), d = 19 mm

102. Riia kirik ja linn, killing (1485–1490) (GHC), d = 20 mm

103. Riia kirik ja linn, killing (1455–1497) (GHC), d = 20 mm

104. Riia peapiiskop Jasper Linde ja ordumeister Wolter von Plettenberg, Riia dreiling (1514) (HS), d = 19 mm

105. Ordumeister Wolter von Plettenberg, Tallinna veering 1515 (GHC), d = 25 mm

106. Liivimaa ordu, Tallinn killing (1515) (GHC), d = 19 mm

107. Sten Sture noorem (1512–1520), Stockholmi ½ öörtugit (1512–1515) (AM), d = 17 mm

108. Poola kuningas Kazimierz IV (1444/7–1492), Gdański killing pärast 1457 (AM), d = 20 mm

109. Tallinnas löödud fyrk Soome kaitsepühaku Henriku ja Turu (Åbo) linna nimega (1524) (AM), d = 18 mm

110. Liivimaa ordu, Tallinn killing (1532–1534) (GHC), d = 19 mm

111. Tartu piiskop Johannes VI Bey, veering 1533 (GHC), d = 25 mm

112. Venemaa, reformijärgseid Ivan IV münte (GHC)

kõigest kolmandik. See lubas veeringute löömist Tallinnas ja Tartus jätkata 1535. aastani (ill. 111).

Ehkki uut mündimäärust ei tehtud avalikuks, sai uue raha halvem proov peagi teatavaks nii Liivimaal kui ka välismaal. Loomulikult tõi niisuguse teabe levik kaasa hõbeda järjekordse kallinemise. Oma osa oli siin jälle Vene turul, mille hõbedavajadus suurenes eriti aastail 1535–1537 seoses alaealise Ivan IV ema ja riigi tegeliku valitseja Jelena Glinskaja mündireformiga (ill. 112). Tallinna kaupmees Olrik Elers näiteks ei müünud veel 1535. aastal Venemaale grammi hõbedat, kuid 1537. aastal moodustas hõbe tema idaeaspordi koguväärtusest 57%. Samal ajal leidis hõbedakaubanduses aset veel üks oluline muutus. Nimelt hakati seda üha enam turustama taalritena, mistõttu taalri kui rahvusvahelise kaubamündi kurss tähistas ühtlasi ka hõbeda hinda. 1543. aastaks hinnati taalri Liivimaal $3\frac{1}{2}$ Riia margale, mis tähendas, et kaalumark hõbedat maksis juba 28 marka. See seadis ohtu ka peenraha valmistamise.

Nii hakati 1547. aastal uuesti mündiasju arutama. Seekord toimus see Liivimaa kolme müntmeistri eestvõttel. Et pidada sammu taalri kursi tõusuga, panid müntmeistrid maaisandatele ette hakata kaalumargast hõbedast valmistama 31,1 marka veeringuid, poolemargaseid ja marku, 29,3 marka killingeid ning 33,7 marka penne. Killingite ebarentaablilt mündialust loodeti korvata teiste mündisortide löömisega, killingite osakaal valmistatavast mündikogusest piirati ühe kolmandikuga. Maaisandad ja linnade esindajad olid ettepanekuga põhimõtteliselt päri, kuid otsustasid ka välismaa asjatundjatega nõu pidada. Samal aastal lasid ordumeister Hermann von Brüggenei ja Riia peapiiskop Wilhelm von Brandenburg lüüa Riias prooviks teatava koguse (ordumeistri plaanide kohaselt võib-olla koguni 3000 marka) uusi poolemargaseid ja veeringuid (ill. 113–114), loobusid siis aga sellest kartusel, et uued mündid võivad kaasa tuua taalri kallinemise. Ka Tallinnas oli sügiseks uute müntide proovieksemplarid vermitud ja näidised Riigagi saadetud, kuid selleks ajaks olid maaisandad juba meelt muutnud. 1548. aasta

Volmari maapäeval otsustati jätkata killingite ja pennide löömist 1531. aasta mündialusel.

Müntmeistrite ettepanekud viidi ellu pisut hiljem. Ideest haaras uuesti kinni Saksamaal viibinud Tartu piiskop Jodokus von der Recke, kes kavatses koju naastes hakata lööma 9 killingit väärt veeringuid. Paraku jäi piiskop Saksamaale, kuid tema mõtte korjas 1552. aasta alguses üles Tallinna müntmeister Urban Dene, kelle initsiatiivil pöördus magistraat vastava ettepanekuga ordumeister Heinrich von Galeni poole. 1553. aasta kevadel näitasid tallinlased ordumeistrile uute veeringute näidised ette ja sügisel läks lahti korraline müntimine (ill. 115). Samal ajal alustati Riias uute poolemargaste valmistamist (ill. 116). Seadusliku käigu sai mündimuutus 1554. aasta jaanuaris Volmari maapäeval, kus ühtlasi halvendati vastavalt 1547. aasta ettepanekutele ka killingeid ja penne.

Et takistada vanade ja heade veeringute kokkuostu ning väljavedu, andis Tartu piiskop 1551. aastal korralduse tõsta nende kurss 14 killingile. Eristamaks vanu veeringuid uutest, tuli need ühtlasi kontramarkeerida. 1552. aasta märtsis hakkasid vanu veeringuid üle tembel-dama ka tallinlased (ill. 117). Et tegu oli omalgatuse, mitte Liivimaa seisuste ühise otsusega, käskis Heinrich von Galen selle juba sama aasta mais lõpetada. Siiski kinnitas Vana-Pärnu linnapäev 1552. aasta juulis vanadele veeringutele 14-killingilise kursi. Mais 1553 soostus viimaks ka ordumeister vanade veeringute kontramarkeerimisega. Müntide tembeldamine kestis arvatavasti 1555/1556. aastani.

Ent kohe sundis hõbeda hinna jätkuv tõus müntimismahtu Liivimaa linnades taas kokku tõmbama. 1557. aastal lõpetati Tallinnas killingite, järgmisel aastal veeringute löömine. Ka Riia ja Tartu 1558. aasta mündid on üpris haruldased, mis näitab, et neid vermiti vähe. Nähtavasti oleks areng jätkunud tuttavas taktis veel pikka aega, kui 1558. aasta alguses poleks puhkenud Vene-Liivi sõda. See tõi Liivimaa mündioludesse suuri muutusi.

Kõigepealt, augustis 1558, langes Vene vägede kätte üks kolmest Liivimaa peamisest keskusest,

113. Riia peapiiskop Wilhelm von Brandenburg ja ordumeister Hermann von Brüggenei, Riia poolmark 1547 (HS), d = 29 mm

114. Ordumeister Hermann von Brüggenei, Riia poolmark 1547 (HS), d = 30 mm

115. Ordumeister Heinrich von Galen, Tallinna veering 1553 (HS), d = 25 mm

116. Ordumeister Wilhelm Fürstenberg, Riia poolmark 1557 (GHC), d = 30 mm

117. Ordumeister Wolter von Plettenberg, Tallinn veering 1515 kontramargiga (u 1552–1556) (GHC), d = 25 mm

118. Ordumeister Gotthard Kettler, Tallinnas löödud veering 1559 (HS), d = 25 mm

Tartu. Alistumise tingimused olid linnale küllaltki soodsad, Ivan Julm jättis tartlastele alles koguni müntimisõiguse. Kuid seda kasutada linn enam ei saanud.

Mujal Liivimaal põhjustas alanud sõda müntimises suuri raskusi. Hõbe kallines kiiresti. Taalri kurss tõusis juba 1558. aastal 4 Riia margani ja kohati kõrgemalegi. 1559. aasta sügisel oli uus ordumeister Gotthard Kettler sunnitud tõstma taalri ametliku kursi $4\frac{1}{2}$ Riia margale, mis tähendas hõbemarga vähemalt 36-margast hinda. See võimaldas spekulantidel kohalikku vahetusraha vaheltkasuga kokku osta ja välja vedada. Igapäevaelus hakkas tunda andma mündipuudus, uut raha polnud aga võimalik nii kallist hõbedast valmistada. Seetõttu tõstis Kettler ühtlasi veeringu kursi 9 killingilt 12-le, killing ise võrdsustati endise kolme penni asemel neljaga. Kettleri korraldus tähendas tegelikult marga võrdsustamist kolme veeringuga ja tekitas rahakäibes suurt segadust. Tallinnas näiteks loeti veeringusse endiselt 9 killingit ja käsitati ordumeistri määrust nii, nagu võrdnuks mark nüüd 27 killingiga. Pealegi tuli lisaks lüüa veel uusi veeringuid, mis pidid endiselt vastama 9 killingile (ill. 118). Neid lasi Kettler vermida ainult Tallinnas ja sedagi väga lühikest aega, 1559. aasta novembri esimesel poolel, ning andis siis korralduse müntimine peatada.

Niisiis vähendas ordumeister 1559. aasta

sügisel Riia marga väärtust veerandi võrra. Ühelt poolt püüdis ta seeläbi kompenseerida taalri ja kuldmüntide kursi kiiret tõusu, teisalt aga vähendada sõjaga, eeskätt soldatite palkamisega kaasnevaid kulutusi. Järgnenud segaduses ja peataolekus peetud läbirääkimised müntimis-asjus lõpetas veebruaris 1560 ordumeistri uus mandaat, mis tegelikult kordas tema sügisesi määrusi. Märtsi alguses ühines sellega ka peapiiskop.

Teataval määral käivitus müntimine Tallinnas ja Riias nüüd jälle. Kuid uus ja odavam mark kutsus välja palgasõdurite vastuseisu, sest nende töötasu vähenes nõnda veerandi võrra. Kaupmehed kasutasid tekkinud segaduse ära ja hindasid marka ostmisel uutmoodi, müümisel aga vanamoodi. Ühtlasi oli 12 killingis tunduvalt rohkem hõbedat kui ühes veeringus ning peenraha kokkuost ja väljavedu jätkusid. Lõpuks tõi odav mark kaasa hõbeda järjekordse kallinemise: 1560. aastal nõuti taalri eest $5\frac{1}{4}$ Riia marka. See tähendas, et mark hõbedat maksis nüüd lausa 42 Riia marka.

Seetõttu püüdis ordumeister juba 1560. aasta kevadel vana rahaarvestuse juurde tagasi pöörduda. Nüüd oli seda aga raske teha. Kalli taalri eest ostsid spekulandid kokku ka veeringuid ja poolemargaseid ning viisid neid maalt välja. Uuesti tõusid palgasõjaväele tehtavad kulutused. Kes enne olid marga kolme veeringu

eest käest andnud, pidid nüüd selle tagasi ostma nelja eest, mis tähendas niihästi kodanikele kui ka linnakassale suurt kahjumit. Et jätta muljet vana hea marga taastamisest, oli ordumeister 1560. aasta suvel sunnitud vähendama müntide hõbedasisaldust. Avalikult sellest teada ei antud, kuid kaudsetel andmetel hakati nüüd margast hõbedast valmistama umbes $41\frac{1}{2}$ Riia marka veeringuid ja 44 marka killingeid (ill. 119). Ühtlasi püüdis Kettler oma määrusega hinnata taalri uuesti alla, neljale margale, mis oli aga antud oludes ebareaalne.

Taalri tegeliku kursi juures suudeti müntimist jätkata üksnes gildide ja kirikute hõbedat rekviireerides ning vana raha ümber sulatades. Liiti töid uued mündid, mille madalam hõbedasisaldus ei jäänud kaua saladuseks, kaasa taalri kallinemise $5\frac{1}{2}$ Riia margale. Kohaliku raha kokkuost ja väljavedu jätkusid endise hooga. Endiselt jätkusid ka maaisandate ja linnade läbirääkimised müntimisasjus. Ent kui varem olid maaisandad püüdnud kohandada oma mündialust kehtiva olukorraga, siis nüüd võtsid nad kursi sõjaseelse raha taastamisele. Arvatavasti oli maaisandate meele muutuse taga 1560. aastal Preisimaa hertsogilt ja Poola kuningalt saadud rahaline abi – vastavalt 50 000 kuldnat ja 40 000 taalrit, mille eest aga ordumeister pidi pandiks andma rea oma linnuseid. Riia, kus ordumeistri ja peapiiskopi mõjuvõim oli suurem, pooldas maaisandate valitud suunda, Tallinn aga pidas seda ebarealistlikuks. Mais 1561 avaldati Riias viimaks mündimäärus, mis kehtestas taalri kursiks $3\frac{3}{4}$ Riia marka. Margast hõbedast tuli lüüa ligi 34 Riia marka poolemargaseid ja veeringuid, umbes $35\frac{1}{2}$ marka killingeid ja 42 marka penne.

Tallinn sellele määrusele ei kuuletunud, andis end 6. juunil 1561 Rootsi kuninga Erik XIV võimu alla ja lõpetas kolm päeva hiljem ordumeistri rahade löömise. Riias seevastu hakkasid ordumeister ja peapiiskop 1561. aastal tööpoolest vermima uue kujunduse ja nähtavasti ka muutunud mündialusega raha (ill. 120). Kuid 28. novembril 1561 alistus Gotthard Kettler Poola kuningale ja Leedu suurvürstile Sigismund II Augustile ning mais 1562 saadeti

119. Ordumeister Gotthard Kettler, Tallinna veering 1560 (HS), d = 25 mm

120. Ordumeister Gotthard Kettler, Riia veering 1561 (GHC), d = 24 mm

121. Ordumeister Wolter von Plettenberg,
Tallinna ½ taalrit 1528 (VRVM), d = 35 mm

122. Ordumeister Hermann von Brüggenei,
Tallinna taaler 1536 (Kungliga Myntkabinettet, Stockholm), d = 43 mm

123. Tartu piiskop Jodokus von der Recke,
topelthaaler 1545 (VRVM), d = 50 mm

124. Ordumeister Wilhelm Fürstenberg,
Riia taaler 1557 (Künker), d = 40 mm

ordu laiali. Sellega lõppes ordu müntimistevõime. Ka peapiiskop alistus, kuid säilitas nominaalselt oma tiitli ning valdused. Koos Riia linnaga jätkas ta müntimist oma surmani 1563. aastal.

Peale tavapäraste nimiväärtuste löödi Liivimaal aeg-ajalt suuremaid hõbedast kinkemünti. Esimene kohalik suurmünt valmis 1525. aastal Riias, arvatavasti seoses Liivimaa ordumeistri Wolter von Plettenbergi faktilise iseseisvumisega (tema ülemisand Saksa ordu kõrgmeister Albrecht von Brandenburg hakkas ilmalikuks Preisi hertsogiks) ja tema ainuvõimu kehtestamisega linna üle. Münt järgib tollast taalrite mündialust, 8 tk hõbemargast. Kuid et Riia mark oli Kölni omast (u 234 g) kergem, kaaludes vaid umbes 208 g, siis on Plettenbergi taalri kaal kõigest 26 g ringis. Ka Tallinnas löödi esimene taalermünt 1528. aastal Plettenbergile (ill. 121), järgmine 1536. aastal aga ordumeister Hermann von Brüggeneile (ill. 122). Nendekaalonjubaenamvähem tavapärane, vastavalt 14,40 g ja 14,49 g Plettenbergi pooltaalrite ning 29,18 g Plettenbergi ja 28,88 g Brüggenei taalri puhul. 1545. aastal vermiti topelthaalri kaalus ja väärtuses kinkemünt Tartu piiskopile Jodocus von der Reckele (ill. 123). Ka Riia peapiiskop Wilhelm von Brandenburg käskis 1559 lüüa oma portreega taalri. Ordumeistrid Heinrich von Galen ja Wilhelm von Fürstenberg lasid Riias valmistada koguni korralisi taalreid ja pooltaalreid (ill. 124).

Suuremate müntide seas moodustavad omaette kategooria nn klipid, nelinurksed või ümmargused ainult ühelt küljelt vermitud rahad, mis kannavad ordumeistrite Wilhelm Fürstenbergi või Gotthard Kettleri, harva ka Riia peapiiskopi Wilhelm von Brandenburgi vappi. Iseloomuliku vapikilbi kuju järgi otsustades on Fürstenbergi klipid vermitud Riias, Kettleri omad aga Tallinnas (joon. 125–126). Klipesid valmistati palgasõdurite tasustamiseks aastail 1558–1561. Robustse kuju tõttu kutsutakse neid harili-

kult hädataalriteks, kuid see määratlus pole õige. Mündid on valmistatud küll taalrihõbedast, kuid kaaluvad 33–34 g, pool- ja veerandklipede kaks või neli korda vähem. Niisiis on nad taalritest tunduvalt raskemad ja vastavad väärtuselt hoopis toleaegele levinud kuldmündile, Reini kuldnale. Allikates nimetatakse neid mõnikord kuldnaks. Rahahädas kehtestas Kettler 1560. aasta kevadel klipedele ligi kahekordse sundkursi, kuid ei suutnud seda tagada. 1561. aasta kevadel hinnati klipesid juba tõelise väärtuse järgi ja ühtlasi otsustati vähendada nende kaalu veerandi võrra. Hiljem võrdus klipesid kursis riigitaalri omaga, mis jäi alla isegi nende reaalsele väärtusele.

Riias vermiti juba Plettenbergi ajast saadik ka kuldmünt. Neist esimesed, kaheteist ja kümne tukati või pigem kuldna kaalus, on leitud samade templitega nagu Plettenbergi 1525. aasta taaler (ill. 127). Hiljem (mitte varem kui 1528. aastal) graveeriti mündi esikülje templile ordumeistri paremale rosetti, seejärel (tõenäoliselt alles 1535) vasakule ristike. Kõik niisuguste muudetud templitega vermitud mündid kaaluvad umbes 35 grammi ja on seega väärtuselt 10-kuldnased. Seetõttu kannavad nad Balthasar Russowi Liivimaa kroonikas portugaleesi nime. Sageli on müntide pind konarlik, mis osutab, et nad on kas vermitud tagantjärele, roostes templitega, või pigem lihtsalt valatud. Lisaks on nad enamasti varustatud kannaga ja järelikult mõeldud kandmiseks. Võimalik, et niisuguste kuldrade näol ei ole tegemist mitte niivõrd maksevahendite kui ordu sõjaliste autasudega.

Lisaks lasi Plettenberg 1528. aja 1533. aastal lüüa kahe-, ühe- ja poolekuldnaseid kuldmünt. Hiljem münditemplitele graveeritud lisamärgid osutavad, et arvatavasti vermiti kulda vanade templitega ka järgmise ordumeistri Hermann von Brüggenei võimu algusajal 1535. aastal. Samal aastal valmistas Riia rahapaja vardja Thomas Ramm Brüggenei kuldnate jaoks uued münditemplid Brüggenei nime ja vapiga, tähistades need oma initsiaalidega T – R.

Järgmine ordumeister, kes vermis kulda,

125. Ordumeister Wilhelm Fürstenberg, Riia klipesid 1559 (TLÜ AT), d = 43 mm

126. Ordumeister Gotthard Kettler, Tallinna klipesid 1559 (TLÜ AT), d = 44 mm

127. Ordumeister Wolter von Plettenberg, Riia 12 tukatit 1525 (Staatliche Museen Berlin, Münzkabinett, Objekt-Nr. 18201940), d = 39 mm

128. Ordumeister Wolter von Plettenberg, Riia topeltkulden 1528 ja ordumeister Wilhelm Fürstenberg, Riia kulden 1557. Puulõige raamatust Ordonnance et instruction Selon laquelle se doibuent conduire & regler doresenauant les Changeurs ou Collecteurs des pieces d'or & d'argent En Anvers 1633

129. Ordumeister Gotthard Kettler, Tallinna topeltkulden (1560) (erakogu), d = 28 mm

130. Ordumeister Gotthard Kettler, Riia topeltkulden (u 1559–1560) (AM), d = 30 mm

oli Heinrich von Galen. Joonise järgi on teada tema pooltaalri templitega vermitud kuld münt kümne kuldna kaalus aastast 1557, mis kannab tagaküljel Riia linna vappi. Kirjalike allikate põhjal lasi Galen vermida ka korralisi kuldnaid, mis olid väärt umbes sama palju kui Hamburgi ja Lübecki vastavad mündid, kuid pole tänaseni säilinud. 1557. aastal määras ordumeister Fürstenberg, et tema kuldnaid peavad olema sama rasked kui Lübecki omad. Ka see münt pole meieni jõudnud, kuid sellest on säilinud puulõikes pilt ühes Antwerpeni rahavahetajate ettekirjutuses (ill. 128).

Küll on müntidena säilinud kaks Fürstenbergi järgmist, palgasõdurite tasustamiseks mõeldud kuldnaid aastast 1558 ja 1559. Sama eesmärgi täitsid ka viimase ordumeistri Gotthard Kettleri kuldnaid ja topeltkuldnaid, mille kullasisaldust mõnevõrra vähendati. Kui eelmised ordumeistrid olid kuld münte löönud ainult Riias, siis Kettler lasi neid vermida esmakordselt ka Tallinnas (ill. 129–130). Tallinn oli taotlenud ordumeistrilt kullamüntimisõigust juba 1535. aastal, kuid siis lükati palve tagasi. Nüüd, sõja- ja rahahädas, polnud põhjust vana keeldu korrata. Tallinnas valmistati kuldnaid ja topeltkuldnaid 1559. ja 1560. aastal, kusjuures osaliselt Kettleri loata. Riia peapiiskoppide ainsad kuldnaid lõi 1559. aastal Wilhelm von Brandenburg. Sama aasta sügiseks tõstis ordumeister kuldnaite kursi peaaegu kahekordseks, mistõttu neid võib nimetada ka hädarahadeks. Kõrge kurss tõi aga kaasa ka muu raha kallinemise ning 1560. aasta sügisel hakati seda tasapisi alandama.

Lisaks oli Liivimaal, eriti Tartu kandis, kasutusel veel nominaal nogaata, mis oli tegelikult muinasvene rahaühik ja tähistas algselt Araabia hõbemünti dirhemit (ar k *naqd*, mitm *nuqūd*). Varaseim teade termini kasutamisest Eestis kuulub 1210. aastasse, mil Otepää kaitsjad maksid venelastele lõivu 400 marka nogaatasid. Nogaatat pole Liivimaal mündina kunagi löödud, samuti ei käibinud siin niisugust võõrast raha, mille kurss (1362. aastal 6 Lübecki penni ehk 2 Visby öörtugit) vastanuks nogaatale. Seetõttu võib oletada, et tegemist oli juba muinasajal Venemaalt

üle võetud vana kohaliku rahaarvestamise ühikuga, mis säilis läbi kogu keskaja. Alamsaksa keelpruugis omandas see kuju *nouten*, millest omakorda võib pärineda läti sõna *nauda* ('raha'), nagu ka eestikeelne "nodi".

Tagasi muinasaega ulatub teinegi kohalik rahaühik *osering*. Nähtavasti olid selle eelkäijaks Läänemere-ruumis, eriti Ojamaal 10. sajandil levinud spiraalsed, aasakujuliste otstega rahavõrud, mis kaalusid umbes 100 g. 13. sajandi Liivimaal tähistas *osering* poolt marka hõbedat, muu hulgas ka 100-grammiseid leedu hõbedakange. Rohkem levis *oseringi* mõiste lätlaste ja liivlaste asualal, 15.–16. sajandi allikad mainivad neid Kuramaal. Eestis kasutati seda terminit

131. Riia hõbedakangid, 14. sajand (?), HS

Tabel 1. Liivimaa rahaarvestus 13.–16. sajandil

	Algus	Lõpp	Kaalumark hõbedat	
Ojamaa, Riia	u 1211	13. saj II veerand	208–209 g?	1 hõbemark = 5 rahamarka 1 rahamark = 8 ööri 1 öör = 3 öörtugit 1 öörtug = 12 penni 1 rahamark = 288 penni
Tallinn	u 1220		210 g	1 hõbemark = 4 rahamarka 1 rahamark = 240 penni
Liivimaa	13. saj II veerand	14. saj II pool	208–209 g	1 hõbemark = 6 rahamarka 1 rahamark = 6 killingit 1 rahamark = 8 ööri 1 öör = 3 öörtugit (artigit) 1 öörtug = 12 penni 1 rahamark = 288 penni
Liivimaa	14. saj II pool	1422–1426	208 g	1 rahamark = 4 veeringut 1 rahamark = 36 killingit 1 rahamark = 48 ööri 1 rahamark = 144 artigit 1 rahamark = 1728 Tartu penni 1 artigit = 3 <i>lübische</i> 't 1 <i>lübische</i> = 2 seestlingit
Liivimaa	1422–1426	1581/1594	208 g	1 rahamark = 4 veeringut 1 rahamark = 36 killingit 1 veering = 9 killingit 1 killing = 3 penni 1 penn = 2 šerfi